УДК 343.131
DOI https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.04.102

ЗАСАДА РІВНОСТІ ПЕРЕД ЗАКОНОМ І СУДОМ: ОКРЕМІ ПИТАННЯ ПРАВОВОЇ ПРИРОДИ

Дерев'янко М.І.,
кандидат юридичних наук,
асистент кафедри кримінального процесу та криміналістики
Навчально-наукового інституту права
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка
ORCID: 0000-0003-4239-9286

Дерев'янко М.І. Засада рівності перед законом і судом: окремі питання правової природи.

Представлена стаття виконана в межах предмету дослідження науки кримінального процесу. В ній висвітлюються проблемні питання визначення змісту та механізму належної реалізації засади рівності перед законом і судом у кримінальних провадженнях.

У публікації висунуто пропозиції з удосконалення понятійного апарату щодо розглянутої проблематики та деяких положень чинного законодавства. Актуальність публікації обумовлена потребою удосконалення наукових розробок, присвячених загальним засадам кримінального провадження, приведення у відповідність положень КПК України до вимог міжнародних нормативно-правових актів з проблеми протидії дискримінації.

Метою підготовки статті було розкриття основних питань соціально-правового змісту засади рівності перед законом, визначеної у ст. 10 КПК України, а також деяких актуальних питань, які із цим безпосередньо пов'язані. Передумовами до формування вказаної мети стали сучасні проблеми, які виникають під час досудового розслідування та судового розгляду у кримінальних провадженнях.

Автором використано загальнонаукові та спеціальні методи наукового пізнання. Так із загальнонаукових методів застосовано, зокрема, системно-структурний метод, метод функціонального аналізу, із спеціальних – формально-юридичний, логіко-процесуальний методи, метод порівняльного правознавства. Проаналізовано основні законодавчі норми, які стосуються тематики публікації.

У публікації доводиться, що вимоги, якими визначаються підстави та порядок обрання деяких запобіжних заходів мають певні вади, які можуть безпосередньо вплинути на поведінку учасників кримінального провадження, спонукати їх до порушення засади рівності перед законом і судом. Запропоновано закріпити в КПК України певні положення, завдяки яким вдалося б уникнути порушень прав та свобод особи.

Подальшими науковими розвідками з обраної проблематика визначено питання: гарантій рівності прав та свобод громадян, запровадження правової експертизи КПК України та чинних нормативно-правових актів, пов'язаних зі сферою кримінального судочинства, на предмет виявлення в них положень, що спонукають до дискримінаційних проявів, нормативно-правового закріплення ідей з оптимізації становища матеріально незабезпечених учасників кримінального судочинства, розробки ефективного механізму притягнення до юридичної відповідальності суб'єктів кримінального судочинства за недотримання засади рівності перед законом і судом.

Ключові слова: загальні засади кримінального провадження, запобіжний захід, захисник, дискримінація, досудове розслідування, кримінальне провадження, прокурор, рівність перед законом і судом, слідчий, суд.

Derevyanko M.I. The principle of equality before the law and the court: separate questions of a legal nature.

The presented article is made within the scope of the research subject of the science of the criminal process. It highlights the problematic issues of determining the content and mechanism of proper implementation of the principle of equality before the law and the court in criminal proceedings.

The publication puts forward proposals for improving the conceptual apparatus regarding the issues under consideration and some provisions of the current legislation. The relevance of the publication is due to the need to improve scientific developments devoted to the general principles of criminal proceedings, bringing the provisions of the Criminal Procedure Code of Ukraine into line with the requirements of international legal acts on the problem of combating discrimination.

The purpose of preparing the article was to reveal the main issues of the socio-legal content of

the principle of equality before the law, defined in Art. 10 of the Criminal Procedure Code of Ukraine, as well as some relevant issues that are directly related to this. The prerequisites for the formation of this goal were the modern problems that arise during pre-trial investigation and trial in criminal proceedings.

The author used general scientific and special methods of scientific knowledge. Thus, from the general scientific methods, in particular, the system-structural method, the method of functional analysis, from the special ones - formal-legal, logical-procedural methods, the method of comparative jurisprudence were used. The main legislative norms related to the topic of the publication have been analyzed.

The publication proves that the requirements that determine the grounds and procedure for choosing some preventive measures have certain defects that can directly affect the behavior of participants in criminal proceedings, prompting them to violate the principle of equality before the law and the court. It is proposed to enshrine certain provisions in the Criminal Procedure Code of Ukraine, thanks to which it would be possible to avoid violations of individual rights and freedoms.

Further scientific research on the selected issue identified the following issues: guarantees of equality of rights and freedoms of citizens, introduction of legal expertise of the CPC of Ukraine and current regulatory and legal acts related to the field of criminal justice, with a view to identifying provisions in them that encourage discriminatory manifestations, normative -legal consolidation of ideas on optimizing the situation of materially indigent participants in criminal proceedings, developing an effective mechanism for bringing to legal responsibility subjects of criminal proceedings for non-compliance with the principle of equality before the law and the court.

Key words: general principles of criminal proceedings, preventive measure, defender, discrimination, pre-trial investigation, criminal proceedings, prosecutor, equality before the law and the court, investigator, court.

Постановка проблеми. У Конституції України проголошено, що усі люди є вільними і рівними у своїй гідності і правах (ст. 21), а також – громадяни мають рівні конституційні права і свободи та є рівними перед законом [1]. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками (ст. 24). Таким чином в Основному Законі України задекларовано конституційні гарантії інституту рівноправ'я, визначено законодавчу сферу, як площину їх реалізації та надано типологію порушень рівності прав та свобод особи.

Статтею 10 Кримінального процесуального кодексу (далі – КПК) України, яка має назву «Рівність перед законом і судом», передбачено, що не може бути привілеїв чи обмежень у процесуальних правах, передбачених цим Кодексом, за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного та соціального походження, майнового стану, місця проживання, громадянства, освіти, роду занять, а також за мовними або іншими ознаками [2]. Таке унормування є підставою для його критичного аналізу, адже лишається незрозумілим навіщо законодавець у ст. 10 КПК України виокремив серед інших окремі ознаки особи чи групи осіб? Чи не є таке виділення опосередкованим визнанням більшої їх значущості ніж інших? Таким чином існують питання, які можуть бути розкритими завдяки розумінню соціально-правової природи засади рівності перед законом і судом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням забезпечення прав та свобод особи присвячені роботи Л.Д. Воєводіна, А.П. Горшеньова, Л.О. Красавчикової, П.І. Люблінського, І.В. Михайловського, М.М. Михеєнка, І.Л. Петрухіна, Ф.М. Рудинського, І.Є. Фарбера, Г.І. Чангулі, М.Є. Шумила й інших учених. Їх наукові напрацювання допомогли в осмисленні досліджуваної проблеми і підсилили впевненість у потребі розробки шляхів подолання проблем забезпечення рівності прав та свобод особи у кримінальному судочинстві. Малодослідженими, зокрема, лишаються питання встановлення ознак, з урахуванням яких ставлення до особи чи групи осіб, яких залучено до сфери кримінального судочинства, слід визнавати упередженим.

Метою даної статті є розкриття основних питань соціально-правової природи засади рівності перед законом і судом, визначеної у ст. 10 КПК України.

Виклад основного матеріалу. На міжнародному рівні визнаються недопустимими дії, які за ознаками кваліфікуються як дискримінація. Дискримінація (від латинського слова discriminatio – відмінність) полягає у вчиненні дій, унеможливлюючих доступ певного кола осіб до ресурсів, прибутків й інших благ, доступних іншим. Традиційно дискримінаційні дії пов'язуються не з порушенням прав та свобод окремої особи, а – групи схожих за певною ознакою осіб. Вважається, що дискримінаційні дії можуть чинитися як мотивовано (обумовлюючись певними забобонами) так і без чіткої мотивації.

Статті: 1, 2, 3, 7 – Загальної декларації прав людини (10.12.1948 р.), 14 – Конвенції про захист прав і основних свобод людини (04.11.1950 р.), 2 – Міжнародного пакту про економічні, соці-

альні і культурні права (16.12.1966 р.), 4 та 26 – Міжнародного пакту про громадянські і політичні права (16.12.1966 р.), – містять вимоги щодо недопущення дискримінації [3]. Так у ст. 1 Загальної декларації прав людини зазначено, що всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. У ст. 2 названого документу вказано, що кожна людина володіє всіма правами і свободами, оголошеними Декларацією, без будь-якої різниці щодо раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи суспільного походження, майнового, станового чи іншого положення.

Можна навести приклад прояву дискримінації за статевою ознакою, кваліфіковану Європейським Судом. Зокрема у справі Бургхарц проти Швейцарії (1994 року) Суд визнав дискримінаційними (саме за статевою ознакою) дії з боку державної установи, які полягали у офіційній відмові реєструвати чоловіка на підставі оформлення шлюбу під подвійним (власним та дружини) іменем та прізвищем дружини, хоча протилежне (для жінок) допускалося законодавством Швейцарії [4, с. 134].

Згідно із вимогами міжнародних нормативно-правових актів, не повинно бути ніяких розбіжностей у визначенні правового становища особи на підставі також політичного, правового та міжнародного статусу країни чи території, до якої людина належить, незважаючи на те, чи є ця територія незалежною, підопічною, такою, що не самостійно керується або іншим чином обмежена у власному суверенітеті. Саме через це у конституціях та інших законодавчих актах будь-якої демократичної країни використовуються переважно такі неконкретизовані терміни, як «людина», «кожний», «особа» тощо.

Справедлива ідея визнання за всіма людьми рівних прав та свобод має логічне продовження: обмеження мають також застосовуватися до всіх однаково. Але під час їх застосування може мати місце врахування віку, стану здоров'я, статі та інших чинників гуманної спрямованості у випадках, спеціально встановлених законом. Тому можна стверджувати про недопущення будь-якої дискримінації й у застосуванні обмежень.

У ст. 7 Загальної декларації прав людини та ст. 26 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права визначено, що всі люди є рівними перед законом та мають право без будь-якої дискримінації на його рівний захист. У цьому відношенні всякого роду дискримінація має бути заборонена законом, і саме законом має гарантуватися рівний та ефективний захист будь-кого незалежно від раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань.

Певною запорукою необхідності перегляду положень принципу рівності громадян перед законом і судом у кримінальному судочинстві свого часу стала Концепція реформування кримінальної юстиції України, яка була затверджена Указом Президента ще 8 квітня 2008 року № 311/2008 «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 15 лютого 2008 року «Про хід реформування системи кримінальної юстиції та правоохоронних органів». Цим нормативно-правовим актом були передбачені певні механізми реалізації юридичних гарантій рівності громадян перед законом та процесуальної рівності сторін у кримінальному провадженні. Надалі закладені концептуальні ідеї були розвинуті у Проекті Плану відновлення України від 2022 року, а саме у матеріалах робочої групи «Юстиція», яка розроблялася під егідою Офісу Генерального прокурора. Основні засади Концепції та Проекту Плану відновлення України були узгоджені з ідеями, закріпленими на міжнародному рівні.

Так восьмим Конгресом ООН по запобіганню злочинності та поводженню із правопорушниками, який відбувався з 27 серпня по 7 вересня 1990 року у м. Гавані (Куба), було прийнято «Основні принципи, що стосуються ролі юристів». Даним міжнародним документом визначено, що уряд будь-якої країни має забезпечувати ефективні процедури та гнучкі механізми рівного доступу кожного до послуг юристів, без будь-якого дискримінаційного обмеження, зокрема, за ознаками: раси, кольору шкіри, етнічного походження, статі, мови, релігії, політичних чи інших переконань, національного чи соціального походження, майнового, станового, економічного чи іншого становища. Положення рекомендації № R(93)1 Комітету та Міністрів Ради Європи «Про ефективний доступ до права та правосуддя малозабезпечених верств населення» від 08.01.1993 р. вказано на необхідність сприяння ефективному доступу до правосуддя найбіднішим верствам населення шляхом надання юридичної чи будь-якої форми допомоги у всіх видах процесів та у всіх інстанціях незалежно від того, в якій якості виступають зацікавлені особи.

Незважаючи на юридичне закріплення засади рівності перед законом і судом, слід зауважити, що у ст.ст. 21 та 24 Конституції України не передбачено конкретних процесуальних гарантій її реалізації. Водночас аналіз норм КПК України дає підстави стверджувати про ризики існування певних привілеїв для деяких суб'єктів кримінального судочинства, зокрема, пов'язаних із їх майновим (матеріальним) станом.

Так у ст. 49 КПК України закріплена можливість залучення захисника. Зокрема, у п. 2 ч. 1 ст. 49 КПК України визначено, що слідчий, прокурор, слідчий суддя чи суд зобов'язані забезпечити участь захисника у кримінальному

провадженні у випадках, якщо підозрюваний, обвинувачений заявив клопотання про залучення захисника, але за відсутністю коштів чи з інших об'єктивних причин не може його залучити самостійно.

Слід зауважити, що за підрахунками, проведеними в деяких західних країнах, кількість осіб, не спроможних сплатити самостійно послуги захисника, є суттєвою, вона складає приблизно – 75% від кількості всіх підсудних. Практично для всіх сучасних країн, незалежно від рівня розвитку та благополуччя їх громадян, питання про матеріальне забезпечення права на захист є достатньо актуальним.

Враховуючи сучасну практику здійснення захисту залученим захисником в кримінальному судочинстві України, а також надання ним необхідної правової допомоги, можна стверджувати, що її вагомість майже не відрізняється від тієї, яка здійснюється «запрошеним» захисником. Водночас слід зауважити, що у кримінальному провадженні залучений захисник може бути досвідченим та сумлінним фахівцем, який прагне якісно допомогти підозрюваному, обвинуваченому або підсудному, але за умови дефіциту часу навіть така особа, скоріш за все, надасть переваги саме оплачуваним довірителем справам, а ніж тим, де його залучили.

До речі, за визнанням англійських юристів, допомога в їхній країні підозрюваному призначеним захисником доволі часто має формальний характер. Це проявляється у наданні так званої «делегованої адвокатської допомоги», коли, замість особистого прибуття до поліцейської дільниці для зустрічі із затриманим, адвокат відряджає туди свого помічника чи будь-кого з технічного персоналу контори. Можливе й інше: адвокати, які були залучені поліцією, обмежуються лише телефонними консультаціями, під час яких стисло роз'яснюють затриманим перелік їх прав та на цьому вважають свою місію виконаною [5].

У достатньо розвинутих країнах до середини ХХ сторіччя право одержувати послуги захисника тлумачилося виключно як право запросити за власні кошти адвоката чи іншого юриста-професіонала, спроможного надати необхідну правову допомогу. Лише поступово на законодавчому рівні забезпечення відповідних гарантій права на захист стало сприйматися як обов'язок держави надати особі всі можливості захищатися від висунутого обвинувачення, у тому числі й користуючись послугами адвоката, навіть тоді, коли обвинувачений не має для цього достатніх коштів. У Великій Британії, зокрема, лише у 1999 році було прийнято Закон про доступ до правосуддя, яким передбачено конкретний компенсаційний механізм забезпечення участі захисника у справі [6].

У кримінальному судочинстві в нашої країни, ще до того коли не працювала система безоплатної правової допомоги, подолання проблем забезпечення рівних прав та свобод могло відбутися за такими сценаріями:

1. Завдяки зрівнянню рівня оплати послуг залученого захисника із рівнем оплати запрошеного.

Для забезпечення реалізації цього шляху в нашій країні складалися переліки цих послуг та визначалася приблизна їх вартість. Водночас вартість послуг не можна вважати однаковою, адже вона не лишається фіксованою та різнитися як в масштабах одного населеного пункту, так і країни.

2. Шляхом утворенням інституту державної адвокатури.

Відповідно до вимог ст. 2 Закону України «Про адвокатуру» адвокатура України є – недержавний самоврядний інститут, що забезпечує здійснення захисту, представництва та надання інших видів правничої допомоги на професійній основі, а також самостійно вирішує питання організації і діяльності адвокатури в порядку, встановленому цим Законом.

Ще початку ХХ сторіччя С.В. Позднишев зауважував: «Ідея державних захисників, подібних державним обвинувачам – прокурорам, має, без сумніву, майбутнє. Під час її здійснення може бути усунуто ту жахливу нерівність між бідними та багатими підсудними, яке існує зараз» [7, с. 111]. Але відразу слід наголосити на можливих проблемах утворення цього інституту, які також пов'язані із співвідношенням рівня оплати послуг державних адвокатів (їх утриманні) із рівнем оплати решти.

3. Шляхом заснування інституту державних грошових грантів, які мають надаватися незаможним особам, які потребують правової допомоги у кримінальному судочинстві.

Цей шлях забезпечення права на захист хоча й пов'язаний із державним фінансуванням, але міг би бути найбільш справедливим в нашій країні, адже не потребував проведення моніторингу та складання детального кошторису послуг чи сіток заробітних плат адвокатів. Він полягає у наступному. Після встановлення неспроможності особи сплатити вартість послуг захисника (у Великій Британії цю функцію виконує Служба забезпечення захисту в кримінальних справах, яка входить до складу Комісії по правовому обслуговуванню), визначається вартість гранту, відповідно до складності справи. Після встановлення вартості, оголошується конкурс на його одержання серед адвокатів-професіоналів. Після погодження кандидатури захисника із підозрюваним, обвинуваченим, підсудним або їх близькими родичам, грант починає сплачуватися у кілька етапів, з урахуванням стадій руху кримінального провадження.

Очевидно, що для повного матеріального забезпечення прав особи на захист та рівність перед законом і судом достатнім кроком буде надання відразу всієї суми гранту при чому не адвокату, а підозрюваному, обвинуваченому, підсудному чи їх близьким родичам. Адже таким чином незаможний підзахисний хоча б тимчасово зрівнюється у правах та можливостях із іншими учасниками кримінального провадження та починає особисто нести повну відповідальність за організацію свого захисту. Тобто державі достатньо буде тимчасово зрівняти в матеріальному відношенні незаможну особу із іншими, щоб забезпечити їй реалізацію права на захист та рівність перед законом і судом. Таким чином розпорядником коштів є особа, яка їх потребує, а не посередницькі інстанції.

У ч. 1 ст. 178 КПК України зазначено, що при вирішенні питання про обрання запобіжного заходу, крім наявності ризиків, зазначених у статті 177 цього Кодексу, слідчий суддя, суд на підставі наданих сторонами кримінального провадження матеріалів зобов'язаний оцінити в сукупності всі обставини, у тому числі й міцність соціальних зв'язків підозрюваного, обвинуваченого в місці його постійного проживання та наявність у підозрюваного, обвинуваченого постійного місця роботи або навчання.

Відповідно до вимог ст. 3 Закону України «Про свободу пересування та вільний вибір місця проживання в Україні» місцем проживання – є житло з присвоєною у встановленому законом порядку адресою, в якому особа проживає, а також апартаменти (крім апартаментів у готелях), кімнати та інші придатні для проживання об'єкти нерухомого майна, заклад для бездомних осіб, інший надавач соціальних послуг з проживанням, стаціонарна соціально-медична установа та інші заклади соціальної підтримки (догляду), в яких особа отримує соціальні послуги. Таким чином, питання, а що ж слід розуміти під «постійним місцем проживання» лишається відкритим, що негативним чином може впливати на результати прийняття рішення про обрання запобіжного заходу по відношенню до осіб, які не мають власного житла та «постійність» проживання яких не буде встановленою. Більшість таких осіб, з високою долею вірогідності, складуть незаможні та безробітні, а тому додаткові процесуальні умови, які впливають на прийняття рішення про обрання запобіжного заходу потребують ґрунтовного перегляду.

У ст. 182 КПК України, на рівні з іншими, передбачений такий запобіжний захід, як застава. При цьому передбачається, що можливість застосування застави щодо особи, стосовно якої застосовано запобіжний захід у вигляді тримання під вартою, може бути визначена в ухвалі слідчого судді, суду. У ч. 4 ст. 182 КПК України закріплено, що розмір застави визначається слідчим суддею, судом з урахуванням обставин кримінального правопорушення, майнового та сімейного стану підозрюваного, обвинуваченого, інших даних про його особу та ризиків, передбачених статтею 177 цього Кодексу. Розмір застави повинен достатньою мірою гарантувати виконання підозрюваним, обвинуваченим покладених на нього обов'язків та не може бути завідомо непомірним для нього. Беручи до уваги можливість конкуренції елементів інституту запобіжних заходів (зокрема, застави із триманням під вартою) в ході їх обрання, зрозумілими стають переваги матеріально забезпечених підозрюваних та обвинувачених (або їх родичів та знайомих, готових надати відповідні кошти як заставу) – над іншими. Тому для подолання проблеми неупередженого ставлення до незаможних осіб під час досудового розслідування можна запропонувати закріпити положення про застосування в одному кримінальному провадженні однакового (одного й того ж) запобіжного заходу до усіх без виключення підозрюваних чи обвинувачених.

На підставі викладеного можна зробити такі **висновки**. У КПК України, за відсутності реального законодавчого механізму запобігання проявам дискримінації за майновою ознакою, присутні норми, які надають можливість заможним підозрюваним та обвинуваченим одержувати більш якіснішу правову допомогу та м'якший режим очікування судового чи іншого процесуального рішення у кримінальному провадженні, ніж іншим особам з таким само процесуальним статусом.

На державному рівні започатковано впровадження механізму забезпечення рівності перед законом і судом. Його становлення потребує широкої державної підтримки, належного наукового забезпечення та сумлінного професійного ставлення з боку юристів-практиків. Подальших наукових розвідок у кримінальному судочинстві за даним напрямом дослідження потребують питання:

– гарантій рівності прав та свобод громадян;

– запровадження правової експертизи КПК України та чинних нормативно-правових актів, пов'язаних зі сферою кримінального судочинства, на предмет виявлення в них та усунення положень, що спонукають до дискримінаційних проявів;

– нормативно-правового закріплення ідей з оптимізації становища матеріально незабезпечених учасників кримінального судочинства;

– розробка ефективного механізму притягнення до юридичної відповідальності суб'єктів кримінального судочинства за недотримання ними засади рівності перед законом і судом.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Конституція України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996, № 30. Ст. 141.
2. Кримінально-процесуальний кодекс України. *Відомості Верховної Ради України*. 1961, № 2. Ст. 15.
3. Права людини і професійні стандарти для юристів в документах міжнародних організацій. Амстердам–Київ: Geneva initiative on psychiatri. 1996. 341 с.
4. Донна Гом'эн. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини / Пер. з англ. Т. Іваненко та О. Павличенка. Львів: Кальварія, 2000. 182 с.
5. Nick Hilborne. 160 firms sign up to consumer app aiming to transform access to lawyers. 15 квітня 2021. URL: https://www.legalfutures.co.uk/latest-news/160-firms-sign-up-to-consumer-app-aiming-to-transform-access-to-lawyers.
6. Access to Justice Act 1999. URL: https://www.legislation.gov.uk/ukpga/1999/22/contents.
7. Познышев С.В. Учение о наказании: Курс лекций. М.: МГУ, 1905. 468 с.